

Wiesław Mossakowski

Ius naturale w świetle źródeł prawa rzymskiego

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawno-historyczny 44/1-2, 213-223

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WIESIAW MOSSAKOWSKI

IUS NATURALE W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ PRAWA RZYMSKIEGO

Ważkość zagadnienia godności ludzkiej¹, zwłaszcza w obecnych czasach jest oczywista, lecz uzasadnienie dogmatyczne postulatu szanowania godności ludzkiej domaga się naukowego dowodu. Swoistego dowodu może dostarczyć nauka prawa rzymskiego przez wskazanie treści prawa naturalnego².

Problematyka prawa naturalnego jest tyleż rozległa³, co kontrowersyjna, a nadto bazująca na postulatach określonych ideologii, intuicji, albo na aksjomatach⁴. Z tej przyczyny dyskusja naukowa obejmuje tematykę poszczególnych uprawnień naturalnoprawnych, bądź teoretyczną refleksję o elementach systemu prawnego.

W tej sytuacji warto sięgnąć do skarbnicy jurysprudenckiej, to jest przypomnieć, co wypracowała rzymska myśl prawnicza w omawianym względzie.

Zagadnienie prawa naturalnego /*ius naturale*/⁵ według Rzymian jest w zasadzie opracowane⁶. Jednak warto zwrócić uwagę na kilka

¹ Konstytucja apostolska *Gaudium et spes*, 12; 29.

² Współcześnie dokonywana analiza pojęć: *aequitas, dignitas, existimatio, fides, honor, libertas* nie dostarcza rzetelnych wyników naukowych, gdyż jest nieoryginalna, nierzymska. Por.: J. P. Levy, *Dignitas, gravitas, auctoritas testium*, /w:/ *Studi in onore Biondi Biondo*, Milano 1965, t. 2, s. 29 in.

³ F. Bączkiewicz, *Prawo kanoniczne, podręcznik dla duchowieństwa*, Opole 1957, t. 1, s. 3; *Mała encyklopedia prawa*, Warszawa 1959, s. v. *natury prawo*, s. 372-373.

⁴ Por.: *Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie*, pod red. S. Wronkowskiej, M. Zmierczak, Warszawa-Poznań 1995, s. 40, 48.

⁵ A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1954, s. v. *ius naturale /ius naturae/*, s. 530-531; S. Cotta, /w:/ *Enciclopedia del diritto*, t. 12, Milano 1964, s. v. *Diritto naturale*, s. 647-652.

⁶ G. Nocerà, *Ius naturale nella esperienza giuridica romana*, Milano 1962, s. 54 in. i podana literatura ogólna.

aspektów tego znanego problemu, czerpiąc bezpośrednio ze źródeł rzymskich i dokonując ich reinterpretacji⁷.

Bazą źródłową tego zagadnienia badawczego są przede wszystkim fragmenty *Institutiones Iustiniani*⁸ i *Digesta justyniańskie*⁹. Mankamentem tych źródeł jest ich ograniczenie do epoki justyniańskiej¹⁰ oraz ich szczupłość. Z drugiej strony, właśnie *Institutiones* i *Digesta* stanowiły ukoronowanie oryginalnej rzymskiej teoretycznej refleksji nad prawem, których w poprzednich epokach trudno się doszukać¹¹. Niepewną jest kwestia wpływów religii chrześcijańskiej, jak i wpływów koncepcji filozoficznych na ukształtowanie rzymskiego pojęcia *ius naturale*¹². *Ius naturale* nie jest jednak pojęciem wyeksponowanym przez Rzymian, tyleż dla niego akceptacji, co ogólników.

Prezentowana poniżej interpretacja ma na celu wydobyć wartości treściowe *ius naturale*¹³, utożsamianych współcześnie z godnością osoby ludzkiej. W tym lapidarnym przedstawieniu, skrótowym z założenia, nie chciałbym odwoływać się do intuicyjnych asocjacji, lecz przeprowadzić źródłową analizę historyczno-prawną omawianej materii.

1. Na temat usytuowania prawa naturalnego¹⁴ wśród zjawisk prawnych, czy w ogóle – tetycznych, dysponujemy dwiema relacjami:

Inst. Iust. 1, 1, 4: *Huius studii duae sunt positiones, publicum et privatum. Publicum ius est, quod ad statum rei Romanae spectat, privatum, quod ad singulorum utilitatem, pertinet. Dicendum est*

⁷ W szczególności termin *dignitas* jest pojmowany szeroko: T. Dydyński, – Słownik łaciński – polski, Warszawa 1883, s.v. *dignitas*, s. 183.

⁸ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. II: Średniowiecze. Część 1, Warszawa 1963, s. 41.

⁹ W. Litewski, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1994, s. 98.

¹⁰ Na temat problematyki periodyzacji prawa rzymskiego: W. Mossakowski, *Problematyka periodyzacji rzymskiego prawa karnego*, AUNC Prawo XXXIV, Toruń, 1994, s. 4.

¹¹ W. Osuchowski, *Zarys rzymskiego prawa prywatnego*, Warszawa 1967, s. 24.

¹² *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny* pod red. W. Wołodkiewicza, s. v. *Ius naturale*, Warszawa 1986, s. 83.

¹³ Na temat zagadnienia *ius*: R. Leonhard, s. v. *Ius*, RE, Stuttgart 1918, 10,1, szp. 1200-1202; A.A. Schiller, *Roman Law. Mechanisms of Development*, Hague-Paris- New York 1978, s. 256 i n.; R. Taubenschlag, *Nomos in the Papyri, Opera minora*, Warszawa 1959, t. 2, s. 109 in.; 113; Por.: pojęcie: *fas*: A. Berger, op. cit., s.v. *Fas*, s. 468; J. Ellul, *Histoire des institutions*, Paris 1955, s. 233.

¹⁴ *Gai Institutiones*, 1, 1 /*naturalis ratio*/.

igitur de iure privato, quod est tripartitum: collectum est enim ex naturalibus praeceptis aut gentium aut civilibus.

D. 1, 1, 6, pr.: **ULPIANUS**, libro primo institutionum: Ius civile est, quod neque in totum a naturali vel gentium recedit nec per omnia ei servit: itaque cum aliquid addimus vel detrahimus iuri communi, ius proprium, id est civile efficitur.

Jak widać w powyższych tekstach zastosowano różną systematykę prawa rzymskiego. Institutiones zaliczyły ius naturale do komponentów ius privatum, obok ius gentium i ius civile¹⁵. Natomiast Ulpian ograniczył się do twierdzenia, ius civile nie wywodzi się w zupełności z tego co naturalne, bądź narodowe, choć im służy. Celem wytłumaczenia tej różnicy zdań nie wystarczy wskazanie odmienności celów Instytucji i Digestów, zwłaszcza, że cytowany fragment Ulpiana także pochodzi z podręcznika /Institutiones/, lecz raczej należy szukać w odmiennościach opinii jurystów rzymskich¹⁶. Wprawdzie Digesta prezentują stosunkowo jednolity zbiór rozstrzygnięć prawnych¹⁷, w dodatku zsynchronizowanych z całością kodyfikacji justyniańskiej, lecz skądinąd wiadomo, że częstokroć w Digestach są przedstawione różne opinie prawników na to samo zagadnienie. Wydaje się, że koncepcja usytuowania ius naturale w prawie rzymskim nie została ostatecznie sprecyzowana. Jednakże wybija się, jako niesprzeczny dla Rzymian pogląd, że ius naturale należy do sfery poza ius publicum¹⁸.

2. Inną kwestią teoretyczną, którą źródła prawne pozwalają analizować, jest próba zdefiniowania ius naturale. Taki asumpt daje nam pierwsze zdanie z fragmentu Ulpiana, przekazanego w Digestach:

D. 1, 1, 3 **ULPIANUS** libro primo institutionum: Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est.

¹⁵ Na temat przedmiotowego podziału prawa rzymskiego: K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1983, s. 63.

¹⁶ W. Bojarski, W. Dajczak, A. Sokala, *Verba iuris. Reguly i kazusy prawa rzymskiego*, Toruń 1995, s. 8.

¹⁷ Por.: *Zagadnienie quinquaginta decisiones*: T. Dydyński, *Historia źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1904, s. 321.

¹⁸ Podział ius na publicum i privatum: *Inst. Iust.* 1, 1, 4. Por.: R. Leonhard, *RE*, s. v. *Ius privatum und publicum*, Stuttgart 1919, 10,2, spz. 1289-1298.

W wersji Instytucji justyniańskich tenże tekst został nieco skrócony:

Inst. Iust. 1, 2, pr.: *Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit, nam ius istud non humani generis proprium est, sed omnium animalium, quae in caelo, quae in terra, quae in mari nascuntur.*

Z cytowanych tekstów wynika, że prawo naturalne jest pojmowane wprost naturalistycznie, przyrodniczo, jak gdyby pozacywilizacyjnie. Tak rozumiane *ius naturale* byłoby zbiorem reguł przyrodniczych, niemal fizykalnie funkcjonujących. Świat fauny i świat ludzi stanowi tu nieodróżnialną jedność. A przecież lakoniczna paremia łacińska powiada: „ubi societas, ibi ius”¹⁹, co oznacza m.inn. odwołanie się do czynnika ludzkiego. Najwyraźniejszą funkcją *ius* jest działanie w społeczeństwie, a nie w świecie fizykalno-przyrodniczym²⁰. Zatem odwołanie się jurystów rzymskich do elementu ujętego biologicznie było barwną formą przedstawienia mechanizmu prawa naturalnego. Takie zdanie umacnia urywek cytowanego wyżej fragmentu pisma Ulpiana, z którego zrezygnowali²¹ redaktorzy *Institutiones justyniańskich*: „*ius naturale... quoque commune est*”. Wynikałoby stąd, że najbardziej charakterystyczną cechą tego prawa jest „wspólność” dla wszystkich ludzi. Słowo „*commune*”²² należy chyba rozumieć jako charakteryzujące społeczeństwo – ogół rodzaju ludzkiego.

Nieco innych informacji na temat charakterystyki *ius naturale* dostarcza *passus* z Instytucji justyniańskich:

Inst. Iust. 1, 2, 11: *Sed naturalia quidem iura, quae apud omnes gentes peraeque servantur, divina quadam providentia constituta semper firma atque immutabilia permanent: ea vero, quae ipsa sibi quaeque civitas constituit, saepe mutari solent vel tacito consensu populi vel alia postea lege lata.*

Ta skromna skądinąd relacja dostarcza jednak nowych elementów charakteryzujących prawo naturalne. *Ius naturale* jest: stałe

¹⁹ M. Kuryłowicz, *Słownik łacińskich terminów, zwrotów, sentencji prawnych*, Lublin 1995, s. 88. Por.: J. Rezler, *Język łaciński dla prawników*, Warszawa 1974, s. 16, 226.

²⁰ Prawo w znaczeniu przyrodoznawczym: *Krótki słownik filozoficzny* pod red. M. Rozentala i P. Judina, Warszawa 1955, s.v. *Prawo* /1/, s. 534-537.

²¹ Por.: W. Rozwadowski, *Prawo rzymskie. Zarys wykładu wraz z wyborem źródeł*, Poznań 1992, s. 26.

²² *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1969, s. v. *commune*, fasc. II, s. 369.

i niezmiennie /„semper firma atque immutabilia permanent”/, a nadto to prawo jest zachowywane przez wszystkie narody /„apud omnes gentes²³... servantur”/. Interesujące jest kontrastowe zestawienie pojęć prawa naturalnego z prawem stanowionym, które ustanawia sama społeczność, i zwykle to prawo podlega zmianom. Jednak wskazane wyżej cechy *ius naturale* mogą być jedynie dalszym szczegółowym opisem, gdyż nie wnoszą argumentów typowych dla definicji.

3. Następnym zagadnieniem, na które z pewnością warto zwrócić uwagę jest treść *ius naturale* według koncepcji Rzymian. Wspomniana materia została ujęta w kilku fragmentach, poniżej podany urywek *Digestów* cechuje jednak pewna generalizacja:

Inst. Iust. 1, 2, pr. /zdanie drugie/: *Hinc descendit maris atque feminae coniugatio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio et educatio: videmus etenim cetera quoque animalia istius iuris peritia censi.*

Wersja przytoczona w *Digestach*²⁴ – również tekst *Ulpiana* z jego *Institutiones* – jest nieco stylistycznie zmieniona:

D. 1, 1, 3 *ULPIANUS* libro primo institutionum /zdanie drugie/: *Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio: videmus etenim cetera quoque animalia, feras etiam istius iuris peritia censi.*

Tych kilka zdań stanowi, być może, skromną ilustrację treści pojęcia *ius naturale*, ale niezwykle cenną, z uwagi na swój oryginalny rzymski charakter. Z drugiej strony ten fragment, jak i dalsze przedstawiają elementy składowe prawa naturalnego, które mogły ulec wpływom chrześcijańskim²⁵. Z kolei chrześcijaństwo doby starożytnej w zasadzie nie miało okazji do szczególnego eksponowania omawianego pojęcia, gdyż kultura rzymska była *au fond* zgodna z duchem naturalnoprawnym²⁶. Interesujący jest sposób ujęcia okre-

²³ G. Grosgo, *Lezioni di storia del diritto romano*, Torino 1960, s. 20.

²⁴ Por.: D. 23, 2, 1. Mniej przydatna jest inna definicja: C. 9, 32, 4, pr.

²⁵ V. Arangio-Ruiz, *Istituzioni di diritto romano*, Napoli 1927, s. 4 in.; P. Bonfante, *Storia del diritto romano*, Milano 1909, s. 540. Inaczej: S. Wróblewski, *Zarys wykładu prawa rzymskiego*, Kraków 1916, s. 441. Natomiast o mechanizmie wpływania koncepcji chrześcijańskiej na obyczaje i regulacje prawne w Rzymie: A. Sokala, *Lenocinium w prawie rzymskim*, Toruń 1992, s. 20-23.

²⁶ D. 1, 5, 24 /*Ulpianus*/: *Lex naturae haec est – nisi lex specialis aliud induxit.*

ślenia małżeństwa według prawa naturalnego przez Ulpiana oraz przez *Institutiones* Justyniana. Obydwa źródła posłużyły się terminem ogólnym, a może nawet technicznym: „*maris atque feminae coniunctio*”, dodając że: „*quam nos matrimonium appellamus*”²⁷. Wydaje się, że taka koncepcja praktykowana w Rzymie od najdawniejszych czasów jest wynikiem starodawnych tradycji. Jak wiadomo dawne *ius Quiritium* konstruujące instytucję małżeństwa „*matrimonium*” zastrzegало je dla obywateli rzymskich. Stąd Ulpian oraz Instytucje justyniańskie stosują generalne, a zarazem techniczne określenie: „*coniunctio*”²⁸ z jednoczesnym odniesieniem się do kwiryckiego „*matrimonium*”. Termin „*coniunctio*” był na tyle ogólny i pojemny treściowo, ażeby pomieścić inne rodzaje dozwolonych związków między mężczyzną a kobietą, jak np.: „*contubernium*”²⁹, „*concubinatus*”³⁰. Zaś dla zawarcia małżeństwa według prawa naturalnego nie było wymagane dysponowanie „*ius conubii*”³¹, jak w przypadku *matrimonium* – związku dwojga obywateli rzymskich. Albowiem taki związek naturalnoprawny mężczyzny i kobiety był zgodny z obyczajem rzymskim. Nie będąc zarazem typowo narodową rzymską instytucją, był dostępny dla każdego człowieka. Zatem, Rzymianie nie tylko uznawali prawa obcych narodów w obrębie swej państwowości /peregrynów, *socii*³², ale w zakresie małżeństwa przestrzegali podstawowych reguł prawa naturalnego³³.

Również wyrażenie zgody na zawarcie małżeństwa według prawa naturalnego nie zostało podniesione do problemu istotnego – inaczej niż w pojmowaniu zgody na małżeństwo według tradycji kano-

²⁷ H. Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Lublin 1935, s. 62; J.A.C. Thomas, *Textbook of Roman Law*, Amsterdam-New York-Oxford 1976, s. 419; Interesujące spostrzeżenia na temat *capacitas* małżonków względem siebie: M. Zabłocka, *Przemiany prawa osobowego i rodzinnego w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Warszawa 1987, s. 36.

²⁸ A.G. Longo, *Diritto romano. Diritto di famiglia*, Roma 1953, s. 13.

²⁹ Szerzej o zagadnieniu *contubernium*: G. Kuleczka, *Prawo rzymskie epoki pryncypatu wobec dzieci pozamałżeńskich*, Wrocław-Warszawa- Kraków 1969, s. 39.

³⁰ D. Balsdom, *Die Frau in der römischen Antike*, München 1979, s. 256.

³¹ W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 1996, s. 98.

³² Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, Leipzig 1887, t. 3, s. 724-725.

³³ J. Zabłocki, *Rodzina rzymska w świetle Noctes Atticae Aulusa Gelliusa*, (w:) *Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie. Literatura, prawo, epigrafika, sztuka*, Bydgoszcz 1995, s. 48.

nistycznych³⁴. A przy tym element zgody na zawarcie małżeństwa nie był obcy prawu rzymskiemu okresu klasycznego:

D. 50, 17, 30 ULPIANUS libro trigensimo sexto ad Sabinum: Nuptias non concubitus, sed consensus facit.

Przypuszczam, że dopiero w późniejszym okresie dziejów prawa rzymskiego pojawia się problem wyrażenia zgody na zawarcie małżeństwa.

Wydaje mi się, że te paremie, uznające małżeństwo za efekt zespolenia prawa boskiego z ludzkim /tj. stworzonym przez społeczność/ zostały skonstruowane pod wpływem myśli wczesnochrześcijańskiej³⁵:

D. 23, 2, 1 MODESTINUS libro primo regularum: Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio.

Inst. Iust. 1, 9, 1: Nuptiae autem sive matrimonium est viri et mulieris coniunctio, individuam consuetudinem vitae continens.

Tak więc, można przyjąć pogląd, że jakkolwiek źródła prawa rzymskiego epoki justyniańskiej zostały wzbogacone przez wpływy koncepcji chrześcijańskiej na małżeństwo, to jednak nadal pozostała żywa koncepcja prawa naturalnego o trwałym związku mężczyzny i kobiety³⁶.

4. Uznawanie niewolnika /servus³⁷, ancilla³⁸ jako człowieka było również wynikiem respektowania prawa naturalnego przez Rzymian. Z przekazów historycznych wiadomo, że w święta zwane „Saturnalia”³⁹ dopuszczano do chwilowego zerwania z dotychczasowym porządkiem społecznym: niewolnik mógł być wówczas traktowany na równi z wolnym. Również według najdawniejszych wyobrażeń sakralnych niewolnik był uznawany za osobę. Natomiast inną kwestią było uznawanie niewolników w obrocie prawnym za „instrumentum vocale”⁴⁰ lub wręcz, za rzecz:

³⁴ E. Sztąfrowski, *Chrześcijańskie małżeństwo*, Warszawa 1985, s. 78.

³⁵ M.A. Zurowski, *Kanoniczne prawo małżeńskie Kościoła Katolickiego*, Kato-
wiec 1987, s. 19.

³⁶ W. Góralski, (w:) *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego 1983 r.*, Lu-
blin 1986, t. 3, s. 216.

³⁷ D. 50, 17, 32; Gai Institutiones 1, 52. T. Łoposzko, *Historia społeczna republi-
kańskiego Rzymu*, Warszawa 1987, s. 146 in.

³⁸ R. Monier, *Vocabulaire de droit romain*, s.v. ancilla, Paris 1948, s. 43.

³⁹ J.G. Frazer, *Złota gałąź*, przekład: H. Krzeczkowski, Warszawa 1978, s. 429; *Lexikon der Antike*, Leipzig 1971, s. v. Saturnus. s. 488; *Mała encyklopedia kultury
antycznej*, Warszawa 1968, s.v. Saturnalia, s. 6

⁴⁰ M. Jaczynowska, *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1984, s. 116; W.W.
Buckland, *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1970, s. 10 i n.

Inst. Iust. 1, 16, 4: Servus autem manumissus capite non minuitur, quia nullum caput habuit.

D. 50, 17, 32 ULPIANUS libro quadragensimo tertio ad Sabinum: Quod attinet ad ius civile, servi pro nullis habentur: Non tamen et iure naturali, quia, quod ad ius naturale attinet, omnes homines aequales sunt.

Ten ostatni fragment, wprost odwołujący się do ius naturale przywołuje jednak inny przekaz źródłowy z okresu klasycznego:

Institutiones Gai, 1, 9: Et quidem summa divisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt, aut servi.

Przekaz Gajusa dotarł do naszych czasów bez zmieniających go interpolacji⁴¹. Tekst jednak zawiera wykład prawa pozytywnego, bez nawiązywania do odrębności systemowych, tak że nie przesądza o wyobrażeniach prawa naturalnego w okresie klasycznym prawa rzymskiego. Z kolei rozwijana przez jurysprudence koncepcja ratio naturalis⁴², przejęta głównie z dorobku filozoficznego Arysotelesa⁴³, była znana jurystom rzymskim jeszcze we wcześniejszym okresie. Być może jednak dywagacje filozoficzne nie miały większego wpływu na kształt prawa. Natomiast praktyka codzienna urozmaicała ten system, gdyż niekiedy obyczajowość rzymska dopuszczała wyjątki w traktowaniu niewolników, zwłaszcza, jeśli należeli do tej samej nacji: Wymienić tu trzeba przykład niewoli za długi, która mogła być stanem przejściowym, po odpracowaniu długu⁴⁴. Przeciwny przykład dotyczy sytuacji sprzedaży dłużnika – obywatela rzymskiego, którego należało sprzedać poza krajem „trans Tiberim”⁴⁵, jakby uznając, że Rzymianin nie może być niewolnikiem w Rzymie. Jeszcze inny przykład obejmuje sytuację niewolnika – jeńca wojennego. Rzymianin, który dostał się do niewoli tracił status libertatis /capitis deminutio maxima⁴⁶, jednak jego powrót z niewoli oznaczał również

⁴¹ L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953, s. 508.

⁴² J. Koschenbahr-Łyskowski, *Ratio naturalis w prawie rzymskim klasycznym*, Warszawa 1930, s. 34 i n.; U. v. Lübtow, *Das römische Volk. Sein Staat und sein Recht*, Frankfurt a. M. (bez roku wydania), s. 497.

⁴³ W. Kornatowski, *Zarys dziejów myśli politycznej starożytności*, Warszawa 1968, s. 187.

⁴⁴ *Fragm. Vat.* 255; D. 46, 3, 18.

⁴⁵ Por.: J. Gaudement, *Institutions de l'Antiquité*, Paris 1967, s. 293.

⁴⁶ R. Sohm, *Institutionen. Geschichte und System des römischen Privatrechts*, München Leipzig 1919, s. 211.

powrót do stanu wolnego, a nawet do statusu obywatela /*civis Romanus*⁴⁷ na podstawie *ius postliminii*⁴⁸. Instytucja *peculium*⁴⁹ jest także potwierdzeniem złożoności problemu statusu niewolnika. *Peculium* prowadzone przez niewolnika było analogiczne do *peculium* prowadzonego przez syna podległego władzy ojca /*filius familiae*⁵⁰. Co więcej, władza zwierzchnika rodzinnego /*pater familias*/ była jakby jednorodna, obejmowała rzeczy i osoby⁵¹. Wśród tych osób wymienia się żonę, jeśli podlegała jego władzy /*uxor in manu*/ ⁵² dzieci i niewolników. Prowadzenie *peculium* przez niewolnika dawało mu możliwość osobistego zarobkowania, a w wyniku tego, nawet wykupu z niewoli. Sądzę że, świadczyć to może o nieco innej sytuacji, zarówno prawnej, jak i społeczno-ekonomicznej, przynajmniej niektórych niewolników, a nade wszystko pozwalało na uznanie człowieczeństwa niewolników. Warto również zwrócić uwagę, że każdy człowiek mógł być w rozumieniu społecznym i ekonomicznym uwikłany w uzależnienia tak poważne, że porównanie rzeczywistej sytuacji, np. niewolnika z dłużnikiem /zobowiązany wobec wierzyciela do: *dare, facere, praestare*⁵³ nie było bardziej życiowo obciążające.

5. Ostatnim zagadnieniem, jakie pragnę poruszyć są poglądy prawników rzymskich na kwestię pochodzenia *ius naturale*.

Wyżej przytoczona opinia: *Ulpiana* /D. 1, 1, 3/, która w tej części została powtórzona w *Institutiones justyniańskie* /Inst. Iust. 1, 2, pr./ brzmi: „Prawem naturalnym jest to, którego natura nauczyła wszystkie stworzenia” /” *Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit*”/. Ta Relacja konkuruje z inną, /p. wyżej/ zawartą, co interesujące, również w tych Instytucjach /Inst. Iust. 1, 2, 11/: „Na-

⁴⁷ F. Schultz, *Classical Roman Law*, Oxford 1954, s. 76 i n.

⁴⁸ J. Iglesias, *Derecho romano. Instituciones de derecho privado*, Barcelona 1965, s. 616.

⁴⁹ J.J. Brinkhof, *Een studie over het peculium in het klassieke Romeinse recht*, Meppel 1978, s. 48; F. Zoll, *Historia prawodawstwa rzymskiego*, cz.1, Kraków 1902, s. 18.

⁵⁰ W.W. Buckland, *A Manual of Roman Private Law*, Cambridge 1957, s. 60.

⁵¹ D. 50, 16, 195, 2; E. Gintowt, *Rzymskie prawo prywatne w okresie postępowania legisakcyjnego / od decemviratu do lex Aebutia/*, Warszawa 1960, s. 35.

⁵² W. Bojarski, *Prawo rzymskie*, Toruń 1994, s. 111; Por.: E. Volterra, *Istituzioni di diritto privato romano*, Roma 1961, s. 645; 647.

⁵³ R. Zimmermann, *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Cape Town Wetton Johannesburg 1990, s. 748.

turalne zaś prawa... ustanowione przez boską siłę” /„Naturalia quidem iura... divina quadam providentia constituta”/.

Jak widać, mimo podejrzeń o interpolację w *Institutiones Iustiniani* zachowały się sprzeczne ze sobą stanowiska, co do pochodzenia prawa naturalnego: Według Ulpiana *ius naturale* pochodzi od „natury”, natomiast według własnej koncepcji redaktorów Instytucji, prawo naturalne zostało ustanowione przez siłę boską, nadprzyrodzoną, „przez Opatrzność”⁵⁴. powołanie się na naturę mogło wynikać z poglądu stoików, którzy uznawali panteizm⁵⁵, twierdząc, że świat jest boskiej natury, głosili też kult natury. W jakimś stopniu pogląd ten akceptował Lukrecjusz Carus⁵⁶ – uznając pojęcie prawa natury, mimo swego epikurejskiego rodowodu filozoficznego.

6. Z powyżej przytoczonego materiału można wysunąć następujące wnioski:

1/ W źródłach jurystycznych zauważamy dwie tendencje:

- respektowania prawa naturalnego obok prawa pozytywnego,
- wprowadzanie elementów wynikłych z założeń religii chrześcijańskiej do Kodyfikacji i justyniańskiej;

2/ Uznanie dla norm prawa naturalnego, przynajmniej w epoce justyniańskiej, nie nastąpiło w ramach tradycji prawnej, ale drogą akceptacji ideologicznej/filozoficznej i religijnej⁵⁷.

Ius naturale angesichts der Quellen des römischen Rechts

Der Autor stellt wesentliche und interessante Problematik des natürlichen Rechts /*ius naturale*/ im spezifischen Gesichtspunkt der Quellenanalyse des römischen Rechts dar. Der Beitrag zeigt eine Wiederauslegung der Behauptungen über das natürliche Recht vor und lehnt zugleich intuitive Auffassung und zeitgenössisches Verstehen des Begriffes *ius naturale* ab. Der Autor analysiert folgende Probleme:

⁵⁴ K. Rahner, H. Vorgrimler, *Mały słownik teologiczny*, przekład: T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 1987, s.v. Opatrzność boża, szp. 301.

⁵⁵ W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. I: Filozofia starożytna i Średniowieczna, Warszawa 1990, s. 132.

⁵⁶ T. Lucretius Carus, *De rerum natura*, 2,178; 3,93; 5,96.

⁵⁷ Ostatnio wartości etyczne prawa rzymskiego podkreślił: M. Kuryłowicz, *Historia i współczesność prawa rzymskiego*, Lublin 1984, s. 122 i n.

1. Stellung des natürlichen Rechts in den Rechtserscheinungen /Inst. Iust. 1.1.4/;
2. Versuche der Begriffsbestimmung von ius naturale durch römische Juristen /D.1.1.3/;
3. Römische Auffassung der natürlichen und legalen Beziehung zwischen Mann und Frau /*maris atque feminae coniuga*/Inst. Iust. 1. 2. pr., zumal das römische Recht sorgfältig *Matrimonium* der vollberechtigten römischen Bürger /die *ius conubii* hatten/ von anderen Beziehungen zwischen Mann und Frau /*contubernium* und *concubinatus*/ unterschieden hat;
4. Manche Vorstellungen der Römer über Menschennatur eines Sklaven /*servus ancilla*/ Inst. Iust. 1. 16. 4/;
5. Herkunft von ius naturale nach der Auffassung der römischen Juristen /D. 1. 1. 3/.